

Віталій ЧАЙКА

“НЕСТОР МАХНО” НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СЦЕНІ

У радянську добу одні говорили про нього як про жорстокого монстра, безжалісного провідника української анархії. Інші зображували його в карикатурно-сатиричному жанрі як бабія та алкоголіка. Історики, вивчаючи епоху, в якій він жив, не збагнули таємниці магічного впливу цієї особистості на суспільство. Сучасні кінодокументалісти Росії, оперуючи хронікою тих часів, теж прагнули розкрити загадку цієї постати – “батька гуляйпільського братства вільних людей” – але й вони не дали відповіді на запитання: хто ж він був – Нестор Махно? Яку таємницю ховав у собі, що її так прагнули розкодувати його прихильники і вороги? Може, відповідь на це питання треба шукати там, де жив і народився Нестор, де став “батьком”?

Отже, 15 березня 2003 р., у Запорізькому обласному українському музично-драматичному театрі побачила світ вистава “Нестор Махно”, автори якої спробували відповісти на поставлені питання.

Виставу створили на документально-художньому матеріалі поет і драматург Л. Тома та режисер-постановник І. Борис, музичне оформлення здійснив В. Черненко, автор сценографічного рішення – Ю. Куліш, костюми до вистави виконала Г. Хоменко. Вперше на українській сцені з’явилася нова версія тлумачення постати Нестора Махна. Директор театру В. Слонов вважає, що робота над виставою є для театру етапною і стала випробуванням на мистецьку й творчу зрілість.

Вистава народжувалась нелегко, текст багато разів трансформувался, підкоряючись режисерському задумові. До роботи над образом Махна було запрошено актора Рівненського музично-драматичного театру О. Заворотнього. Сам актор про свою працю у виставі каже, що “дуже радий із запрошення до театру, де свого часу довелося грати багато ролей. Та й привід неординарний – головна роль, Нестор Махно в одноіменній виставі. В українській та світовій історії “батько Махно” – фігура яскрава, трагічна, парадоксальна. Трагічна доля народу, який змагав до дер-

Сцена з вистави “Нестор Махно” Л. Тома. Режисер – Ігор Борис, сценографія Юрія Куліша. Запорізький обласний український музично-драматичний театр, 2003 р.

жавности, трагічна доля особистості, що прагне свободи... Нестор Махно – це абсолютна свобода у викривленому світі, образ, пронизаний драматизмом...”

Отже, вистава...

На сцені примари: демони, духи, люди у чорних капелюхах і рясах – на кшталт монахів-езуїтів часів інквізиції; прибульці з інших планет і прадавні прашури. Поруч звичайні люди: мати Нестора – артистка Г. Олексина і його батько – артист М. Горб. У цьому вирі позачасових видінь ми бачимо на тлі білого менгіру його – Нестора Івановича Махна. Інтермедія закінчується, привиди зникають, і Нестор розпочинає літопис власної долі...

“Сьогодні може скаже хтось, що битва за свободу програє... Багато є аргументів на користь того, що ми рухаємось до суспільства повністю неконтрольованого, де тотальне керування над людьми буде відбуватись за допомогою грошей та фальші, створеної аморальними стосунками між людьми... Нестор Махно... Махно... Він спіткнувся на своїй упертості. Він

був змушений розпочати власну боротьбу за свободу, яку програв, а може, виграв?! Хто знає, судити не нам! Час покаже, покаже час!” Ці слова актор говорить від власного імені. З допомогою такого театрального прийому актор і режисер дають можливість присутнім у залі не лише спостерігати за розвитком дії, а й ставати співучасниками усього того, що відбувається на сцені.

Вистава “Нестор Махно” – це не тільки і не стільки розповідь про “батька гуляйпільських анархістів”, скільки про оточення, в якому він жив. Конфліктні нашарування смислових пластів у виставі створюють своєрідний образ людини, яка попри все зуміла залишитися вільною у жорстокий час кривавої ворожнечі.

Образи більшовиків (Ленін – Г. Антоненко, Сталін – О. Котеньов, Троцький – А. Касадій, Ворошилов – К. Дерновий, Дибенко – М. Ігнат'єв, Колонтай – К. Щедрина) означено у гротескових, дещо пародійних тонах. У дискусіях з Леніним та його оточенням про час, про людину Нестор Махно залишається особистістю, а псевдо-товариші, котрі у фіналі ще покажуть своє справжнє обличчя, поряд з ним виглядають бланками. Г. Антоненко вважає, що “роль Леніна у виставі “Нестор Махно” – спроба звільнити цей образ від заданості радянської історії”. Глядач бачить на кашкеті Махна чорну кокарду, і поруч, як антитеза, у Леніна – червона, проте після їхньої розмови все змінюється на протилежне: в Махна – червоний революційний символ боротьби за волю, а в Леніна чорний – анархістський.

Важливе місце у творенні вистави посідає сценографія. Так, сцена “Зустріч” відбувається на тлі підвішеної до гілки і простроленої києм більярдної кулі-Землі. Сценограф Ю. Куліш, використовуючи цей образ-метафору, загострює соціально-політичне звучання вистави: одвіку ідеологи та політики із задоволенням жбурляють земну кулю від однієї катастрофи до іншої.

У штабах білої армії серед її генералів (Денікін – В. Попудренко, отаман Шкуро – І. Смолій, Слащов – А. Сиротенко) точаться гострі суперечки, з яких стає зрозуміло, що наступ Денікіна на Москву стримує не стільки червона армія, скільки Махно разом зі своїм вільним військом. Це військо є виразником прагнень народу, який більше не хоче ані монархії, ані влади над собою – йому потрібна лише свобода. Певна річ, що такий розвиток подій не до вподоби ні лівим, ні правим. На думку В. Попудренка, виконавця ролі Денікіна, “генерал Денікін – це представник еліти царської Росії. Махно для нього – та руйнівна сила, яка знищила імперію. Денікін, на словах проголошуючи демократичні свободи, насправді боїться народних мас, бо саме народ висуває на гребінь боротьби батька Махна. Нестор з їхнього погляду “дикун”, “розбійник”, “жорстока людина”... Проте, саме вольниця, прагнення

свободи, як зовнішньої, так і внутрішньої, приваблюють народ до нього”. Важливою також для постановників вистави є сцена зустрічі Симона Петлюри (В. Кропивницький) із Нестором Махном, котрої насправді ніколи у реальному житті не було.

Після сцен з більшовиками, “білими” та Петлюрою режисер показує, як розуміє і сприймає події народ. У Гуляйполі більшовики та махновці – поки що разом... Ворошилов привселюдно нагороджує Нестора Махна орденом “Червоного прапора” № 4. Що це? Загравання? Вияв шани? Народ сприймає подію радісно, але стримано, неоднозначно ставлячись до громадянської війни загалом, як до “червоних”, так і до “чорних” зокрема. Під час нагородження тітка Явдоха (Г. Тимошенко) каже: “А для мене що революція, що проституція – одне й те ж! Головне, щоб пани та товариші давали нам, простим людям, можливість спокійно жити і трудитись”. Червоні командири задоволені собою... Махновці роздратовані, проте свої емоції приховують... А що ж сам “батько”? На це питання режисер та актор відповідають, вдаючись до прийому “відчуження”: “Він хотів служити революції, йому не дали! Він мріяв мати такі ж вуса, як у Будьонного, та не вдалося! Його цькували, називали жорстоким розбійником, бандитом, найзаклятішим ворогом – і він став таким – безжальним, жорстоким і здатним на будь-який злочин!.. Він був приречений як цар Едіп іти від одного розчарування до іншого... Розстріляти! Повісити!” І як наслідок цих думок – сцена розстрілів, де Махно діє разом з “чорними демонами інквізиції”...

Для Махна не існувало жодних авторитетів, і в цьому полягала його особиста трагедія, яких було чимало в нашій історії: непересічні особистості в Україні не знаходили між собою спільної мови.

Махно був здатен на щирі та високі почуття. З Галиною (дружиною) він лагідний, чуттєвий і пристрасний. “Галина Кузьменко, жінка Махна, це для Нестора єдиний острів порятунку від жорстокої реальності. Потаємні глибини його селянської душі відкриті для Галини, вона його оберіг і талісман, вона – його зболене сумління. Для Галини понад усім править Бог, для Махна єдиний бог – Свобода, і її він шукає, йдучи пекельним колом облуд, зрад, відчаю і смерті”, – розмірковує О. Туріянська-Смолій, виконавиця ролі Галини.

Характер Марусі Никофорової, соратниці отамана, ключ до розуміння глибинних русійних сил психіки Нестора Махна. Маруся – його двійник і водночас – антипод, своєрідне дзеркало для Махна, яке не дає спокою. А. Анзіна дуже темпераментно, емоційно піднесено та енергійно провадить образ Марусі.

Актори, які беруть участь у сцені “Кохання Нестора”, дуже тонко зображують душевні прагнення своїх героїв. І тут теж використано прийом “відчу-

ження” – “Як часто наші мрії не збігаються з реальністю буття...”

...Чим далі відступав Нестор від Гуляйполя, від Запоріжжя, тим жорстокіше й безоглядніше поведився. У трактуванні актора О. Заворотнього внутрішній стан героя в ці кульмінаційні хвилини чимось схожий на смерч. Махно шалено воює з ворогами і так само шалено бенкетує разом зі своїм загоном. Дуже яскраво це показано у сцені “Бордель у Бердянську”. Вражає гротесково-сатиричне рішення “вакханалії по-вій”, які востаннє насолоджуються життям, не зважаючи ані на смерть, ані на кров, ані на жорстокість бійців червоних і чорних кольорів. Власниця борделю (Л. Матвійшин) прагне будь-якими засобами заробити на кривавому бенкеті. Махно безжально руйнує цей “рай” старого світу, виправдовуючи власні дії словами: “Ліпше жити у багнюці, ніж так!”

Актори у виставі наголошують відчайдушність, жаждою до життя своїх героїв, проте за цим криється жах перед наближенням катастрофи, страх людей, котрі за мить можуть загинути. Війна для таких як Феодосій Щусь (Ю. Бакум) на перший погляд – напівхлоп’яча гра, страшна забава, в якій немає переможців і переможених. І водночас це втеча від реальності, де – зруйнована родина, знищена власна доля...

Командир махновського полку – таємний агент ВЧК Полонський (В. Лук’янець) ненавидить Махна і хоче скарати “батька” за його прагнення до примарної “свободи”. Полонський влаштовує іменини своєї дружини Тетяни (Н. Латун), маючи намір під час свята вбити отамана. Та Полонський, як і інші зрадники, гине. “Собаці собака смерть!” – каже іронічний та підступний начальник контррозвідки Льова Задов (О. Гапон). Образ Льова Задова в радянській літературі, зокрема в романі О. Толстого “Ходіння по муках”, виглядав плакатним. У виставі цей персонаж у виконанні О. Гапона значно складніший – він щирий, наділений гумором, іронією і водночас підступний, сповнений зневаги до ворогів.

Сцену “Перекопського знищення війська Махна” актори грають стримано, сухо, як телеграфне повідомлення, де головне – це факти, факти, факти! Тут герой О. Заворотнього виявляє (інтонаційно і пластикою) розпач, розгубленість перед тими, хто так підступно зрадив його. “Господи, – каже Махно, – чому ти на мене поклав цей тяжкий хрест? Чому я, а не хтось інший? Чому?” Розуміючи, що армія його знищена, Махно впадає у відчай, і саме тоді режисер дає нам можливість знову відчути емоційне піднесення, щоб співпережити з героєм ту мить, коли батько козацькою пісню та мати – молитвою підтримають сина.

Сцену прощання з Махном режисер будує як приготування до смерті, “до якої готуються все життя”. Недарма ідеолог анархізму Волін (Б. Чулімов) про-

воджає “батька” знаними словами римських легіонерів: “Ті, хто йде на смерть, вітають тебе, Несторе!” Б. Чулімов в образі Воліна-філософа, навчаючи Махна азів філософії, виправдовував кожен крок Нестора у його боротьбі. Волін відчуває, що стає маріонеткою в руках долі, та, на жаль, нічого вже змінити не може: кожен новий крок наближає гуляйпільське військо і його “батька” до логічного фіналу.

Фінал вистави розкриває аморальність насильства над людиною. Система фальшивої влади будь-якого забарвлення і змісту перетворює людину на хижака, звіра. Герой вистави приречений загинути й залишити по собі таємницю власної долі, яку прийдешні покоління відкриватимуть і трактуватимуть по-своєму, залежно від історичних і геополітичних обставин. Недарма останні слова вистави такі: “Хтось не витримає випробувань владою! Хтось зламається! Зігнеться! Але хтось досягне вершини спокою людини, яка приречена бути вільною!”

Цікавим структурним елементом вистави є танцювальні інтермедії (балетмейстер – Л. Неверова, балетмейстер-постановник – Л. Марков), які вдало розставляють акценти у видовищній партитурі. У виставі працюють балет театру та запрошений ансамбль сучасного танцю. Кожен з них має своє завдання: шоу-балет Л. Неверової демонструє сучасний стиль, танцівники театру відтворюють сюжетні картини і символічні образи.

Музичне рішення вистави полягає у використанні стилізованих пісень часів громадянської війни, сучасної рок-музики, пісень групи “Любе”, західноукраїнських фолькбард-команд та німецьких маршів. Звучання – “живе” та в записі. Для учасників оркестру театру під керівництвом О. Сурженко така робота – добра школа сучасного театрального-музичного мислення.

Вистава “Нестор Махно” – це розповідь про трагедію людини, яка прагнула закласти підвалини вільного життя, та, на жаль, не змогла здійснити свій задум. Влада і людина – ось головний конфлікт вистави “Нестор Махно”. “...Вирити їм (тим, хто має владу) найганебніша несправедливість! Усі сіренькі люди, так чи інакше, стають на рейки життя, і, як потяг з вагонами, вирушають у далеку путь! І справа тут не в тому, чи пам’ятатимуть їх, чи забудуть, а в тому, що всі ці маленькі, сіренькі люди пробиваються до влади і потім застосовують її над іншими особистостями! І не дивно, що ця всеосяжна та всемогутня влада сіреньких людей доводить народи до помсти та непокори!” Ці слова Нестора Махна і нині звучать актуально...